

1894 SASON İSYANI'NIN İNGİLİZ BASININA YANSIMALARI

Reflections of 1894 Sason Uprising to the British Press

Mehmet Batuhan ÇEKEN*

Özet

1876 Bulgar İsyanı sonrası Avrupa basınında Osmanlı Devleti'ni suçlayan haberler yapılmış ve bu yabancı kamuoyu açısından Osmanlı'nın suçlandığı olaylardan biri olmuştur. 1880 sonrası ayrılıkçı Ermeni komitelerinin kurulmasıyla beraber komiteler çeşitli eylemlerde bulunmuşlardır. Sason hadisesine kadar Erzurum, Merzifon, Kayseri, Yozgat ve Kumkapı olayları yaşanmış fakat ayrılıkçı komiteler istedikleri "ses getirme" eylemini başaramamışlardır. Yapılan çalışmada, Sason İsyanı'nın özellikle Hınçak Komitesi'nin faaliyetleri bakımından bir ilk niteliği taşıdığı üzerinde durulmuştur. Buna göre Sason hadisesi ile beraber Ermeni komiteleri stratejik olarak geniş çaplı dış destek sağlayabilecekleri eylemler seçmişlerdir. Sason'da çatışmaların başlamasından itibaren bilhassa İngilizler gerek İngiliz Büyükelçi Philip Curie gerekse Reuters gibi ajanslar vasıtasıyla Avrupa basınına hadiseyi yansıtmışlardır. İngiliz gazetelerinin birçoğunun Bulgar İsyanı sırasında Bulgarlar için gösterdiği tepkiyi bu sefer Sason İsyanı'nda Ermeniler için göstermişlerdir. Gazeteler iki hadise sonrası benzer şekilde tepki vermişler çatışmaların yatışması sonrası sahil delillerin azlığının ortaya çıkmasını göz ardı etmişlerdir. Aynı zamanda çalışmada, İngiliz kamuoyunun Sason olayının başında ve sonunda verdiği tepkilerdeki değişimler de analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İngiliz, Sason, Basın, Gazete

Abstract

After the Bulgarian Revolt of 1876, news accusing the Ottoman Empire were made in the European press, and this was the first major event in which the Ottoman Empire was blamed in terms of foreign public opinion. With the establishment of separatist Armenian committees after 1880, the committees took various actions. Until the Sason incident,

---

* Arş. Gör. , Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmet.ceken@hbv.edu.tr. ORCID: 0000-0002-4635-6286.

Makale Geliş Tarihi: 20.01.2022 Makale Kabul Tarihi: 28.01.2022

Erzurum, Merzifon, Kayseri, Yozgat and Kumkapı events had taken place, but the separatist committees could not achieve the action they wanted to "make a sound". In the study, it was emphasized that the Sason rebellion was a first in terms of the activities of the Hinchak committee. Accordingly, with the Sason incident, the Armenian committees strategically chose actions that could provide large-scale foreign support. Since the beginning of the conflicts in Sason, especially the British, have reflected the events to the European press through agencies such as British Ambassador Philip Curie and Reuters. This time, they showed the reaction of many British newspapers for the Bulgarians during the Bulgarian rebellion, for the Armenians in the Sason rebellion. Newspapers reacted similarly after the two incidents, ignoring the scarcity of authentic evidence after the conflicts subsided. At the same time, in the study, the changes in the reactions of the British public at the beginning and end of the Sason incident were also tried to be analyzed.

Key Words: Ottoman, British, Sason, Press, Newspaper

Giriş

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok uluslu imparatorlukların zayıflamaya başlaması ve bünyelerinde bulunan etnik yapıların isyan ederek kendi devletlerini kurmak istemelerinden en çok zarar gören devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'dur. Balkan coğrafyasında başlayan isyanlar devletin gerilemesine paralel olarak toprak kayıplarıyla sonuçlanmıştır. Devletin modernleşme yönünde toparlanmaya çalışmasını olumsuz etkileyen ekonomik sıkıntılar, 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında kendini göstermiş ve Osmanlı'nın ilk dış borçlanmasına sebep olmuştur. Kırım Savaşı'nda Osmanlı askeri gücünün yetersiz görülmesi devletin zayıfladığına dair ibareler bilhassa "Büyük Güçlerin" Osmanlı'nın iç işlerine karışmasına ve gayrimüslimlerin durumu meselesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası popülerliği artan ve Osmanlı'nın parçalanması için bir araç gibi görülen Ermeni meselesi, Rusya ve İngiltere gibi büyük güçlerin kullanması açısından cazip bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi birliğini tamamlamış olan Almanya Osmanlı'ya karşı diğerlerinden farklı bir konum almıştır. Reyhan'a göre Almanya'nın tutumu şudur:

"Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı iç işlerine yabancı siyasi ve mali müdahaleler arttı, Avusturya-Macaristan Devleti bir Balkan gücü olarak ortaya çıktı, Yakın Doğu'da İngiliz varlığı güçlendi, Balkan devletleri arasında ulusal bağımsızlık hareketleri arttı ve bu ortamda Osmanlı İmparatorluğu'na Alman ilgisi yoğunlaştı. Esasen, yukarıda özetlediğimiz mevcut ortam da, Osmanlı üzerinde Alman nüfuzunun yayılması için elverişli bir durum yaratmıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı tebaasından gayrimüslimleri kızdırtması, hele ki İngiltere'nin meşruti yönetimi teşvik etmesi Sultan Abdülhamit'i ürkütüyordu. Hâlbuki diğer büyük güçlerle karşılaştırıldığında, Almanya Balkanlardaki etnik yapı üzerinde kızdırtıcı

faaliyetlerde bulunmuyordu. Üstelik II. Wilhelm, kendisi de otoriter bir gelenekten geldiği için, Osmanlı mutlakçiyetini hoşgörüyle değerlendiriyordu. Bu durum, Alman Kayseri ile Osmanlı padişahını yakınlaştırıyordu.”¹

Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak dış borçlarının Avrupa mali denetimine girmesi bir nevi devletin Avrupa devletlerinin yarı sömürgesi konumuna düşmesine sebep olmuştur.² 1875'te, “tenzil-i faiz” kararı sonrası İngiliz tahvil sahiplerinin ve İngiliz kamuoyunun Osmanlı aleyhine dönmesi Ermeni sorunu açısından da kritik bir evreye girilmesine neden olmuştur.

Ermeniler özellikle 1880 sonrası bağımsızlık emellerini gerçekleştirmek için ihtilalci ideolojiye sahip komiteler kurmaya başlamışlardır. Bu komitelerden ilki 1885 yılında Mgrdiç Avedisyan ve 9 arkadaşı tarafından Van'da kurulan Armenakan Komitesi'dir. Komitenin gerçekleştirmiş olduğu dikkat çeken ilk isyan girişimi birinci Van İsyanıdır. Van İsyanı sonrası teşkilat yapısı zayıflamış olan Armenakan Komitesi II. Meşrutiyetin getirmiş olduğu anayasal sistem ile değişim geçirmiş ve 1921 yılından sonra Ramgavar Azadagan (Liberal Demokrat) adı altında daha politik bir unsur olarak faaliyet göstermiştir. İhtilal fikirlerine sahip ikinci büyük komite olan Hınçak Komitesi, Rus uyruklu ve sosyalist bir ideolojiye sahip olan Avetis Nazarbekian isimli bir Ermeni tarafından 1887'de İsviçre'de kurulmuştur. Komite asıl ismi olan Hınçak Komitesi (Hunchakian Revolutionary Party) ismini ise 1890 yılında yaptıkları bir toplantı sonrası resmileştirmişlerdir. Kuruluş tarihi itibarıyla içlerinde en geç kurulan devrimci komite Taşnak Komitesidir. 1890 yılında Christopher Mikaelian tarafından “Ermeni Devrim Federasyonu” adı altında Tiflis'te kurulmuştur. Ermeniler açısından en önemli “Ermeni İhtilal Örgütü” olarak varlıklarını uzun süre sürdürmüşlerdir.³

1890-1896 yılları arasında, Doğu Anadolu bölgesi isyan hareketleri bakımından en etkili olan Ermeni Komitesi devrimci Hınçak Komitesidir. Komitenin planladığı ve uygulamaya koyduğu Kumkapı gösterileri, Merzifon, Kayseri ve Yozgat olayları istenilen etkiyi kendileri açısından göstermemiştir. Bu isyanlar yerel kalması sebebiyle Hınçak Komitesi'ni daha büyük ve kanlı eylemler yapmaya yöneltmiştir. Komite üyeleri ıslahat meselesini devletlerarası bir sorun haline getirerek aradıkları dış desteği bulmak gayesiyle Sason/Talori bölgesini seçmişlerdir.⁴

¹Cenk Reyhan, “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı”, *Belleken*, c. 69, Sayı 254, Ankara 2005, s. 226.

²Cenk Reyhan ve Serap Taştekin, “Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Maden İmtiyazları”, *Memleket Siyaset Yönetimi*, c. 15, Sayı 34, Aralık 2020, s. 339.

³Mevlüt Yüksel, “Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012, s. 2.

⁴Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyanları*, Doktora Tezi, Niğde, 2000, s. 16.

Yapılan bu çalışma da Sason⁵ İsyanı'nın, mahiyeti açısından diğer Ermeni isyanlarından bazı farkları tespit edilmiştir. Sason'dan önceki tedhiş hareketlerinde komitenin seçtiği eylemler ve bölgeler Ermenilerin sayı olarak az ve ses getirme olasılığı düşük isyanlar olmuşlardır. Sason'a kadar Avrupa kamuoyunun Osmanlı Devleti'ne bu denli bir tepkisi olmamış yaşanan olaylar kısa süreli olarak yabancı basında yer almıştır. Sason'daki çatışmaların özellikle İngiliz basını üzerindeki etkisi isyan ve sonrasındaki altı ay boyunca Osmanlı aleyhine kamuoyuna yansımıştır. Çatışmaların yaşandığı bölgede hadiseleri incelemek için kurulan heyetten alınan bilgiler ve raporlardan sonra ise İngiliz basını konuyla ilgili sansasyonel haberlerden uzak durarak Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması düşüncesini ön plana çıkarmışlardır.

1. Birinci Sason İsyanı

Sason, günümüzdeki idari yapıya göre Batman iline bağlı bir ilçedir. Dağlık bir bölgede bulunan ilçe, ilk isyanın çıktığı 1894 yılında idari açıdan Bitlis vilayetinin Muş sancağına bağlı idi. 1894 isyanı, bazı çalışmalarda Sason İsyanı olarak geçtiği gibi, Sason kazasına bağlı bir yerleşim yeri olan Talori adıyla da anılmaktadır.

İsyan hareketlerinin başladığı Talori bölgesinde, olaylardan yaklaşık on beş yıl öncesine kadar az sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Bu vadinin büyük bir bölümü, Silvan kazası aşiretlerinden Bekranlıların⁶ bilhassa yaz aylarında ikamet ettikleri yaylağıydı. Ermeniler, Talori vadisine tek başlarına hakim olma niyetindeydiler. Bu amaç ile Bekran aşiretinin vadiden çıkmasını istiyorlardı. İstediklerini elde etmek için Hayan ve Sason aşiretlerini de yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Daha sonra Kızıl Kilise ve Çanlı Kilise manastırları aracılığıyla Bekran aşiretini yıpratmak amacıyla onlara karşı şikâyetlerde bulunmuşlardır. Ermeniler kendilerini mazlum gösterme çabası, Bitlis Valiliğinin olayı araştırmadan harekete etmesiyle Kürt aşiretlerinin aleyhine sonuçlanmıştır. Valiliğin Bekran aşiretini yaylağa girmesini engellemesi, Ermenilerin işine yaramıştır. Bu fırsatı değerlendiren komiteciler Muş civarında yaşayan Ermenileri Talori vadisine yerleştirerek buradaki Kürt⁷ nüfusun azalmasını sağlamışlardır. Talori vadisinde

⁵Sason'da yaşanan hadiselerin tam anlamıyla bir isyan niteliği taşıyıp taşımadığı hususunda çeşitli görüşler mevcut olmasına rağmen Ermeni tarihçiler Sason olaylarının Ermeni komitecilerinin ilk büyük çaplı silahlı direniş olarak görmektedir. Ermeni tarihçi Richard G. Hovanissian'a göre, Sason hadisesi devrimci silahlı direnişin ilk gerçek sınavıdır. Hovanissian'ın görüşleri için bkz. Richard G. Hovanissian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol 2, New York 1997.

⁶Osmanlı arşiv belgelerinde "Bekiran" olarak da geçmektedir.

⁷Osmanlı Devletinin Doğu bölgelerinde, Ermeni ve Kürtler arasındaki ilişki bilhassa 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde yer alan, Ermenilerin Kürt ve Çerkezlere karşı korunması ve bu bölgelerde ıslahat yapılması hükmünden sonra iyice bozulmuştur.

Kürt nüfusun azalmasından sonra Ermeniler, bu bölgeyi kendileri için merkez edinmişlerdir. Talori vadisinin Ermenilerin üssü durumuna gelmesinden sonra Mihran Damadyan⁸ bölgeye gelmiş, Müslümanlar aleyhine komite faaliyetlerini ve orada yaşayan Ermenilerin Osmanlı Devletine karşı kışkırtılması hatta vergi vermemesi girişimlerini başlatmış, yakalanıp idam hükmü verilmişse de daha sonra serbest bırakılmıştır. Damadyan'dan sonra Talori ve civarı komite liderliğine Hamparsum Boyacıyan, Murat takma adıyla gelmiştir.⁹

Boyacıyan, 1890 Kumkapı olayı sonrası İstanbul'dan kaçmış ve tıpkı diğer Ermeni nümayiş hareketlerinde olduğu gibi Sason'a gelerek hükümet ve bölgede yaşayan Ermenileri kışkırtmakla meşgul olmuştur.¹⁰ Haziran ve Temmuz 1893'te H. Boyacıyan'ın tahrik ettiği Ermeniler, Talori ve civarındaki Müslümanlara saldırmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Bekran ve Hayan aşiretleri ile Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. Gelişmelere önlem almakta ve müdahale etmekte geç kalan yerel yönetim, olayları yatıştırırsa da Ermenilerin ve Müslümanların kayıp vermesine engel olamamıştır. Ayrıca yaklaşık 300 civarında Ermeni komitecinin ve bir miktar da Osmanlı askerinin çatışmalarda öldüğü anlaşılmaktadır.¹¹

1893 isyanında istediklerini tam anlamıyla elde edemeyen başta Hamparsum Boyacıyan olmak üzere komiteciler, daha planlı ve programlı bir şekilde 1894 İsyanını düzenlediler. İsyanın elebaşı Boyacıyan ve komiteciler, bölgedeki Ermenileri silahlandırdıktan sonra bölgedeki Müslümanlara saldırdılar. İsyan katılan Ermenilerin sayısı yaklaşık 3.000'i buluyordu. Ermeni saldırıları sonucu birçok Müslüman hayatını kaybetmişti. Destek taburlarının gelmesiyle Andok Dağı'na çekilen silahlı Ermeniler burada çatışmaya devam etmişlerdi. 23 Ağustos'ta Hamparsum Boyacıyan'ın yakalanmasına kadar süren bu çatışmalarda, 277 Ermeni öldürülmüştü. Buna karşın Müslümanların kayıpları ise 1.000'i bulmuştu. Avrupa basınında ölen Ermenilerin sayısı büyük bir abartıyla on

---

Bölgedeki Kürt-Ermeni ilişkisi için bkz. Nejla Günay, "Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 56, Ankara 2017, s. 62.

⁸Damadyan'ın bölgeye gelişi amacının Hınçak komitesinin planladığı üzere Kürtlerle Ermeniler arasında çatışmaları körüklemek olduğunu Ermeni tarihçi Louise Nalbandian, "İsyanın Türk hükümeti ve Kürtlere karşı Hınçak Devrimci Partisi'nin en büyük çabalarından birini temsil ediyordu." şeklinde ifade etmiştir. Hınçak komitesinin faaliyetleri için bkz. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 121.

⁹Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Bellefen C. LXX, 46*, s. 697.

¹⁰Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, ATAM, Ankara, 2013, s. 494.

¹¹Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929)*, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı, Erzurum, 1999, s.170.

binlerle ifade ediliyordu. Hâlbuki Müslümanların kayıpları Ermenilerden çok daha fazlaydı.¹² Ermenilerin kayıplarının abartılı olarak “Batı Basınında” yayılmasıyla H. Boyacıyan istediğine ulaşmıştır. Batılı devletlerin gündemine Ermeni meselesinin yerleştirilmesini sağlamıştır. Bilhassa İngiltere, Fransa ve Rusya konuya dahil olmuşlar, isyanın çıktığı bölgeye inceleme heyeti gönderilmesi hususunda Osmanlı hükümetine baskı yapmışlar, tahkikat komisyonuna bu ülkelerin temsilcilerinin de katılımını istemişler ve bu arzularını da kabul ettirmişlerdir. Sonuçta 1894 Sason İsyanı’nı araştırmak üzere bir “Tahkik Heyeti” kurulmuştur.¹³

2. Tahkikat Komisyonu ve Raporu

Yabancı müdahalesinin çekilmesi amacıyla yapılmış olan bu isyan hareketi, Ermeni Patrikhanesi¹⁴ ve özellikle de Ermeni Patriği İzmirliyan ve Ermeni komiteleri vasıtasıyla Avrupa başkentlerinde kanlı bir katliam olarak duyurulmuştur. İngiltere ve Fransa’daki Ermeni cemiyetleri aracılığıyla Avrupa’nın çeşitli yerlerinde Ermeniler lehine mitingler ve Parlamentolarda açıklamalar yapılmıştır. Van İngiliz Konsolosu Hallward’ın, isyanın başlangıcında verdiği abartılı ve tahrik edici bilgiler yüzünden Osmanlı Hükümeti Konsolosun bölgeye girmesine izin vermemiş onun yerine olayın ayrıntılı ve tarafsız olarak araştırılması için uluslararası bir komisyonun kurulmasına karar vermiştir.¹⁵

Bu komisyonun kimlerden oluşacağı elçiliklerle yapılan görüşmelerden sonra netleşmiştir. Komisyonunda, Erzurum’da konsolosları bulunan devletlerin yani İngiltere, Fransa ve Rusya’nın temsilcilerinin katılacakları bir Tahkik Heyeti’nin oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu konuda İngiliz hükümetiyle görüş farklıları da yaşanmıştır. Fakat nihayetinde İngiliz hükümeti komisyonunda bir İngiliz temsilcisinin olmasını kabul etmiştir. Sason olayını araştırmakla görevli komisyona bir İngiliz Konsolosunun eşlik etmesinin uygun görüldüğü konusundaki 12 Aralık 1894 tarih ve 159 numaralı takrire cevaben, Hariciye Nezâreti’nden İngiltere Büyükelçiliği’ne gönderilen 12 Aralık 1894 tarihli yazı:

¹² Taha Niyazi Karaca, *William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu*, Timaş, İstanbul, 2018, s. 292.

¹³ N. Gülmez, “Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, s. 699.

¹⁴ Ermeni komitecilerinin faaliyetleri açısından İzmirliyan’ın komitecilere verdiği desteğin aksine İstanbul Katolik Ermeni Patriği Azaryan tedhiş hareketlerine karşı olmuştur. 1890-1896 yılları arası bir değerlendirme yapılacak olunursa, Katolik Ermeniler çok az sayıda eyleme katılmışlardır. Öyle ki Azaryan Efendi aleyhine komiteciler tarafından yoğun şekilde yıpratıcı propaganda yapılmış hatta ölümle tehdit etmişlerdir. Ermeniler arasındaki dini mücadeleler için bkz. Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, ATAM, Ankara 2012.

¹⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1987, s. 473.

“Bağlı bulunduğumuz hükümetin, Sason Tahkik Komisyonu’na bir İngiliz konsolosunun eşlik etmesi konusunda Bâbüâlî’den yapılan teklifi kabul ettiğine ve Erzurum İngiltere Konsolosu Graves’in seçildiğine dair büyükelçiliğinizin bugünkü tarih ve 159 numaralı takriri alınmıştır. Hatırlayacağımız üzere Tahkik Komisyonu’na bir İngiliz konsolosunun katılması hakkındaki ilk teklifimizin ardından Fransa ve Rusya’nın Erzurum konsoloslarının da katılması düşüncesi bildirilmiştir. Siz de Fransa ve Rusya büyükelçilerinin bunu kabul etmeleri şartıyla yapılan onaylamış etmiş ve derhal Londra’ya yazacağınızla söz vermişsiniz. Durum İstanbul Fransa ve Rusya Büyükelçiliklerine bildirilmiş, onlar da bağlı buldukları hükümetlere başvurmuşlardır. Gelişmeler tarafınıza haber verildiğinden kabul edilen ikinci teklifimiz, daha önce sözü edilen bugünkü tarihli takririnizde dile getirilen birinci teklifi değiştirmiş olduğu için İngiltere Hükümeti’nin son teklife vereceği cevabı beklemeye mecbur olduğumuz açıkça sizce de bilinmektedir. Bu konudaki girişimlerinizin sonuçlarını bildireceğinizi umuyor, saygılarımı sunuyorum.”¹⁶

Anlaşma sağlanmasıyla beraber Sason Tahkik Heyeti Rusya, İngiltere ve Fransa’nın Erzurum’daki konsoloslarının katılımıyla oluşturulmuştur. Heyet üyeleri; İngiliz Konsolos Shipley, Fransız Konsolos Vilbert, Rus Konsolos Jevasky ile Temyiz Mahkemesi Dilekçe Dairesi Başkanı Şefik Bey (Heyet Başkanı), Celalettin Bey (İstinaf-ı Cünha Dairesi Başkanı), Ömer Bey (Emniyet Sandığı Müdürü), Mirliya Tevfık Paşa ve Mecit Efendilerden (Dâhiliye Nezâreti Memuru) oluşuyordu.¹⁷ Tahkik Heyeti göreve başlamadan önce araştırmanın daha sağlıklı ilerleyebilmesi için Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa’nın görevden alınmasını istemiştir. Osmanlı Hükümeti bu isteği yerine getirmiş ve Hasan Tahsin Paşa yerine komisyonda bulunan Emniyet Sandığı Müdür Ömer Bey’i atamıştır. Aynı zamanda hükümet Tahkik Heyeti’ne katılmak isteyen Amerikan ve İtalyan temsilcilerinin araştırmaya dahil edilmemesini sağlamıştır.¹⁸ Tahkik Heyeti’nin görevi; 1894 Talori-Sason İsyanı’nın nedenlerini, olayların nasıl geliştiğini ve sonuçlarını soruşturmak ve bu soruşturma sonuçlarını bir rapor halinde düzenleyerek Osmanlı yönetimine sunmak ve kamuoyuna açıklamaktır.

Heyetin kurulması ve görevinin belirlenmesinden sonra özellikle İngiltere’nin baskıları artmış ve heyetin bir an önce görevine başlamasını istemişlerdir. Londra Büyükelçiliği’nden Hariciye Nezâreti’ne gelen 21 Kasım 1894 tarih ve 529 numaralı telgrafta, İngiliz Dış ilişkiler Bakanı Lord Kimberley heyetin ivedilikle olayın yaşandığı bölgeye giderek araştırmaya başlamasını ve bu konudaki gecikmenin, yaratılmaya çalışılan heyecanın daha fazla yayılmasına sebep olacağından, geçecek her günün Osmanlı Hükümeti’nin aleyhine gelişeceğini önemle vurgulamıştır. Lord Kimberley Sason İsyanı ile ilgili haberlerin İngiltere ve Avrupa kamuoyunda Osmanlı’ya karşı negatif bir hava

¹⁶ BOA, HR. SYS, 2837/16.

¹⁷Taha Niyazi Karaca, “İngiliz Liberal Parti’nin 1894 Sason Ajitasyonu ve Sir Ashmead Bartlett’in Tepkisi”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, I. Cilt, Erzurum, 6-8 Mayıs 2015, s. 534.

¹⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.35.

yarattığı ve bu havanın da dozunu gittikçe artırmasından sebebiyle heyetin acil bir şekilde bölgeye giderek soruşturma sonucunu hızlıca almasının çok mühim ve gerekli olduğunu sözlerine eklemiştir.¹⁹

Komisyunun tam kadro bir şekilde araştırmaya başlaması 24 Ocak 1895'tir. Daha önce uzlaşmaya varıldığı üzere Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa görevden alınmıştır. Heyetin Osmanlı vatandaşı olan üyeleri Başkitâbet ile düzenli olarak temas halinde olmuşlar ve incelemenin her aşamasında Başkitâbete bilgi vermişler ve onlardan talimatlar almışlardır. Benzer şekilde komisyondaki Fransa, İngiltere ve Rusya temsilcileri de, kendi büyükelçilikleri ile daimi olarak temas halinde olmuşlardır. Özellikle İngiltere'nin baskısıyla kaynağı belirsiz olan duyumlar Tahkik Heyeti'ne kabul ettirilmeye çalışılmış, büyükelçilikler aracılığı ile Osmanlı Hükümetine baskı yapılmıştır. Osmanlı Hükümeti, Avrupa kamuoyunda sansasyon çıkmaması için adeta her baskıya boyun eğmiştir. Bu nedenle nihai rapora yabancı devlet temsilcilerinin düşünceleri hakim olmuştur.²⁰

Tahkik Heyeti 24 Ocak-21 Temmuz 1895 tarihleri arasında 108 oturum yapmıştır. Bu oturumlarda, 104 Ermeni ve 86 Müslüman şahit olarak dinlenmiştir.²¹ Tahkik Heyeti, inceleme ve soruşturmasına yabancı temsilcilerin baskıları dolayısıyla Ermenilerden başlamış, 6 Şubat 1895 tarihinde Papaz Parseh'i dinlemiştir. Papaz Parseh'in verdiği bilgiler, Sason isyanının genel portresini çizmektedir. Papaz Parseh, bölgedeki Ermenilerin yaklaşık bir buçuk yıldan beri komiteciler tarafından nasıl kışkırtıldıklarını, hangi köylerin ayaklanma için iş birliği yaptığı, komitecilere Talori civarında yaşayan Ermeniler tarafından nasıl maddi destek ve silah sağlandığını, İngiliz, Fransız ve Rus temsilcilerinin de hazır bulunduğu bir oturumda anlatmıştır. Papaz Parseh ifadelerine göre Ermenileri tahrik edenler arasında, Muş halkından Papaz Evadis, Papaz Kaluset, Ermeni Mektebi Nazırı Dikran, idare üyelerinden Ohannes ve Ermeni halkından Mesrop bulunmaktadır. Papaz Parseh Ermeni komitecilerin barutu sağladıkları yeri de gösterebileceğini söylemesi üzerine ona koruma verilmiştir. Ermeni isyancılarının Papaz Parseh'e zarar vermemesi için de önlem alınmıştır. İsyancılar güçlerini kaybetmiş olsalar da, bu derece önemli bilgiler veren birisine zarar vermelerinden de korkulmaktadır.²² 24 Ocak-8 Şubat 1895 tarihleri arasında yapılan 8 oturum esnasında şahitlerin çoğu Osmanlı lehine ifadelerini vermiş sadece Erko isimli bir Ermeni ailesinin katledildiğini söylemiştir. Daha sonra Erko'nun kuzeni Serkis çağırılmış onun ifadesi dinlenmiştir. Serkis ordudan kaçarken ailesinin yolda öldüğünü söylemiş bunun üzerine, Serkis ile Erko'nun ifadesindeki çelişkiler sebebiyle Serkis'in iddiasını doğrulamak için Hasköy'e gidilmiştir. Bu esnada Şinikli Sako'nun ifadesi alınmış o da Erko'nun hikâyesine

¹⁹ BOA, HR. SYS, 2837/1.

²⁰ N. Gülmez, "Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", s. 706.

²¹ Yves TERNON, *Ermeni Tabusu*, çev. Emirhan Oğuz, İstanbul, 1993, s. 110.

²² A. g. m, s. 711.

benzer söylemiş olmasına rağmen olayı çelişkili bir şekilde anlatması heyeti de şüphede bırakmıştır.²³ Tahkik Heyeti 4-12 Şubat, 14-28 Şubat ve 1-11 Mart 1895 tarihlerinde 39 oturumu tamamlamıştır. Heyet bir yandan şahitlerin ifadelerini alırken bir yandan alınan ifadeler yabancı ülke temsilcileri kendi büyükelçiliklerine yolluyorlardı. Osmanlı Hükümeti temsilcileri de sık sık Başkitâbetle irtibat halinde olmuştur.²⁴

Rus delegesi M. Prijvalsky ve Fransız delege Vilbert, Shipley'e oranla daha ön yargısız davranmıştır. Onlar büyükelçilerine gönderdikleri rapordaki şahitlerden elde edilen bilgileri yanlı yorumlardan kaçınarak kaydetmiştir. Aynı zamanda oturumlar sürerken Tahkik Heyeti'nin Osmanlı temsilcileri hükümet tarafından Ermenilerin tertip edeceği oyunlar karşısında uyarılmıştır. 4. Ordu'dan edinilen bilgiye göre; Ermeni komiteciler, Tahkik Heyeti'ni sahte delillerle kandırmaya çalışacaklardır. Heyetin ziyaret etmeyi planladığı Ermeni köylerine önceden gidip daha evvel vefat eden yaşlı ve çocuklara ait olan kemikleri çıkartıp isyan sırasında öldürülmüş masum insanlar gibi göstermeyi planlamışlardır. İşte bu sebeple İstanbul hükümeti, Tahkik Heyeti'nin Osmanlı temsilcilerini uyarılmış ve bilgilerin ayrıntılarını teyit için 4. Ordu'ya yönlendirmiştir.²⁵ Aynı tarihte heyetten alınan bilgiler ışığında, Ermeni komitecilerin heyeti aldatma girişiminde buldukları tespit edilmiştir. Bu gelişme de hükümetin uyarılarındaki haklılığını kanıtlamaktadır. Ermeni tanıkların birçoğu Osmanlı lehine ifade verirken bazıları da Tahkik Heyeti'ni aldatma çabasına girmişlerdir. Buna örnek olarak verilebilecek olay şudur: Hamidiye alayları tarafından süngü ile çeşitli yerlerinden yaralandığı söylenen küçük bir çocuk aslında isyandan çok daha sonra yaralandığı hatta süngü izi ile değil yaraların yanmadan kaynaklı olduğu yapılan araştırma ve tetkiklerden sonra ortaya çıkmıştır. Heyet eğer söylenilene inanmış olsa ve tetkik yaptırmamış olsaydı sonuç komitecilerin istediği gibi olmuş olacaktı. Bu sebeple Tahkik Heyeti'nin Osmanlı temsilcileri, ifadelerin doğrulunu araştırmak zorunda kalmıştır.²⁶

Heyeti zorlayan konulardan biri de yabancı temsilcilerle Osmanlı delegeleri arasında dengeyi kurmak ve tarafsız davranmaya çalışmaktır zira Osmanlı temsilcileri tanıklar konusunda yönlendirme yaptığı zaman konsololar buna tepki verip memnuniyetsizliklerini dile getiriyorlardı. Aynı zamanda İstanbul'dan gelen emirler doğrultusunda hareket eden Osmanlı temsilcileri bazı durumlarda arada kalıyorlardı. Türk delegeler, yabancı temsilcilerin kendilerini rahat hissetmesi ve baskı altına alındıkları gibi bir hisse kapılmamaları için elinden gelen gayreti göstermiştir.²⁷

²³ M. Şaşmaz, *İngiliz Konsoloları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, s. 535.

²⁴ A. g. e, s. 539.

²⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s. 27-28.

²⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s. 27.

²⁷ N. Gülmez, "Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", s. 718.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Philip Currie nihai raporun bir an evvel bitmesi için konsolos Shipley'e adeta baskı uygulamıştır. Shipley ise büyükelçiye cevaben heyet üyeleri arasında çok büyük görüş ayrılıkları olmamasına rağmen yapılan oturumların geç saatlere kadar sürmesi sebebiyle raporun gecikebileceğini söylemiştir. İfadelerin alınması ve heyetin olayların yaşandığı köylere ziyaretlerinin 31 Mayıs 1895'e kadar devam ettiği kayıtlara geçmiştir.²⁸

Sason İsyanı sonrası yaşananları kullanarak Osmanlı'yı baskı altına alma düşüncesinde olan İngiliz yönetimi, Shipley'den zaman içinde gelen bilgilerin kendilerini tatmin etmeyecek yönde olması nedeniyle hayal kırıklığına uğramıştır. Belki binlerce Ermeni cesedi ile karşılaşacaklarını umarak bölgeye gelen yabancı delegeler buldukları ve gördükleri karşısında çok şaşırılmışlardır. Hatta bu hayal kırıkları elçilikle yapılan yazışmalarına yansımış ve mayıs ayından sonra İngiliz Dış İlişkiler Bakanı Kimberley ve Currie arasındaki yazışmalarda heyetin çalışmaları ne zaman bitireceği üzerine yoğunlaşmıştır.²⁹

1895 Haziran ayında ifadeler alınmaya devam etmiş şahitlik edenler iki gruba ayrılmıştır. Bunlar, Boyacıyan ve komiteciler ağırlıklı olmak üzere suçlananlar şüpheliler ve şahitlerdir. Elde edilen kanıtların azlığı ve şahitlerin aynı hikâyeyi söylemeleri Tahkik Heyeti'nin işini zorlaştırmıştır. Shipley 27 Temmuz günü, İngiliz Büyükelçi Currie'ye gönderdiği mektupta raporun bittiğini fakat raporun eklerini ve kopyalama işine devam ettirdiklerini bildirmiştir.³⁰ Aynı zamanda Shipley mektupta nihai raporun üstünde durulan konulardan bahsetmiştir. Bunlar; Murat lakaplı H. Boyacıyan'ın faaliyetleri, Kürtler ve Ermeniler arasında çatışmalar, Boyacıyan ve arkadaşlarının kışkırtmaları sonucu Ermenilerin Kürtlere saldırdığının kanıtlanması, olaylar çıkmadan önce askerlerin ve mahalli yetkililerin hareketsiz kalarak geç müdahalede bulunmasıdır.³¹

Tahkik Heyeti'nin raporu 28 Temmuz 1895 tarihinde tam anlamıyla bitmiştir. Raporun kronolojik olarak üstünde durduğu hususlar şu şekildedir: 1893-1894 yılları ağırlıklı olmak üzere Talori ve civarında yaşayan Ermeni ve Kürtlerin arası H. Boyacıyan Ermeni komiteciler tarafından bozulmuştur. Boyacıyan bölgedeki Ermenileri kışkırtarak çete kurmuş ve Kürtlere saldırılar yapmıştır. Kürtler Ermenileri önce uyarılmış ve sonrada saldırmışlardır. Osmanlı hükümeti, olayların başlamasıyla bunu bir isyan hareketi olarak görmüş ve Kürtlerle beraber hareket etmiştir. Damadyan ve Boyacıyan gibi komite önderleri bölgedeki yönetim zafiyetinden yararlanarak hükümet memurlarına saldırılarda bulunmuşlar, vergi toplanmasına engellemişler ve barut ve kurşun imal ederek Kürtlere saldırılar düzenlemişlerdir. Yaylalarda Kürtler tarafından Ermenilere yapılan saldırılar Boyacıyan'ın çetesinin suçudur. Boyacıyan üzerinden bölgedeki

²⁸ M. Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, s. 542.

²⁹ A. g. e, s. 543.

³⁰ Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians 1895*, C. 4, no 59, s. 73.

³¹ M. Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, s. 551.

tüm Ermenilerin suçlanması yanlıştır. Eğer isyan hareketi hazırlıkları yapıldıysa hükümetin bunu neden engellemediği sorusu sorulmuştur. Raporun sonlarına doğru irdelenen hususlar ise, Kürtlerle Ermeniler arasındaki çatışmaları engellenmesinin geciktirildiği, Osmanlı askerlerine sığınan Ermenilerin özellikle kadınların ve çocukların askerler tarafından katledildiği iddiasının gerçeği yansıtmadığıdır. Boyacıyan'ın kışkırtmalarına kanan Ermenilerin yanlış yaptığı fakat olayların sorumlusunun çatışmalara geç müdahale eden sivil ve askerî yöneticiler olduğu, isyanda ölen Ermenilerin yaklaşık sayısının ise 277 olduğu raporda vurgulanan konulardandır.³²

3. Tahkik Heyeti Raporunun Sonuçları

Hazırlanan raporda bazı çelişkiler göze çarpmaktadır. Heyet soruşturma sırasında Ermeni ölümleri üzerine yoğunlaşırken Müslümanların öldürülmesi meselesine dair hiçbir araştırma yapmamış ve nihai raporunda Müslüman ölümlerinden hiç bahsedilmemiştir. Raporun kimi yerlerinde Ermeni halkın isyana katılmadığı, Boyacıyan'ın isyandan sorumlu olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda Ermenilerin fazla miktarda barut imal etmesi kendilerini savunma amaçlı olduğu ifade edilmeye çalışılmaktadır. Bazı tutarsızlıklarına rağmen Tahkik Heyeti'nin raporu tek bir şeyi açıklıkla kanıtlıyordu o da Ermeni sivil halkın Osmanlı askerleri tarafından öldürüldüğü iddiasının gerçeği yansıtmadığı hususudur.³³ Bir diğer yandan raporun yayınlanmasıyla beraber Sultan II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı eli güçlenmiştir. II. Abdülhamid raporun hazırlanmasından sonra Meclis-i Vükela'ya gönderdiği bir yazıda Ermeni komitecilerin Müslümanlara katliamlar yaptığı yalanının komisyonun araştırmaları ile gün yüzüne çıkarıldığını ve yabancı devletlerin Ermenilere yönelik isteklerinin kabul edilemeyeceğini söylemiştir.³⁴

Rus Dışişleri Bakanlığı görevlisi olarak altı yıldan fazla Van ve Erzurum vilayetlerinde Rusya'nın Baş Konsolosluğunu yapmış Tuğgeneral Mayewski'ye göre; Sason/Talori olayları, adeta bütün Avrupa'yı Osmanlı aleyhine harekete geçirmiş ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmanın bahanesini oluşturmuştur. Tahkik Heyeti, bunun sonucunda ortaya çıkmış bir soruşturma heyetidir. Araştırma ve soruşturmanın tüm merhaleleri yabancı ve Osmanlı delegelerinin huzurunda yapılmıştır. Bu durum, yabancı devlet delegelerinin eline birçok koz fırsatı vermiştir. Osmanlı temsilcileri doğal olarak Osmanlı tarafını tuttıkları için kamuoyunda milli onurun zedelenmesini istememişlerdir. Buna bağlı olarak Tahkik Heyeti'nin sonuç raporlarında tam anlamıyla bir uyumdan söz etmek mümkün olmamıştır. Bir sayfadaki bilgiler diğer sayfalarda yalanlanmaktadır.

³²T. Niyazi Karaca, *William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu*, s. 296-297.

³³T. Niyazi Karaca, "İngiliz Liberal Parti'nin 1894 Sason Ajitasyonu ve Sir Ashmead Bartlett'in Tepkisi", s. 537.

³⁴A. g. m, s. 537.

Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti kendi kendilerini Avrupa devletlerinin diplomasi baskılarına maruz kalır bir şekilde bulmuştur. Osmanlı delegeleri kendilerini Sason isyanının bastırılması açısından tamamen haklı gördüklerinden savunmayı bile kendilerine ağır görmüşlerdir. Heyet açısından suç olarak görülebilecek en ağır itham ise en fazla, askerlerin olayları bastırma da ve isyancıların takibinde biraz şiddetli davranmalarıdır. Tahkik Heyeti, isyanın bastırılmasıyla görevli Osmanlı subaylarını ve askerlerini katliamla suçlayacak kanıtlar silsilesi bulamamış hatta raporun son sayfalarında Osmanlı hükümetini övmüştür.³⁵

4. Sason İsyanı'nın Dış Basın Yansımaları

İsyanın başlangıcından itibaren olaya ilgi duyan Avrupa basını özellikle de İngiliz basını, kulaktan dolma bilgileri Reuters ajansı vasıtasıyla İngiliz gazetelerine yansıtmıştır.

Aberdeen Free Press gazetesinin 6 Aralık 1894 tarihli haberine göre, 6000 bin Ermeni öldürülmüş ve 25 Ermeni köyü yakılmıştır. Reuters ajansı ise bu bilgileri Sason bölgesine gitmektense İstanbul'dan bir Ermeni tarafından yazılan mektuptan almıştır. Bu mektupta belirtilen ifadeler şunlardır; Muş mahallesinde 25 Ermeni köyünün sakinlerinin Hamidiye Süvarileri tarafından acımasızca katledildiği ve evlerinin yakıldığı, kurbanların sayısının 6000 olduğu, köy sakinlerinin Müslümanlığı benimsemeye zorlandığı gibi inandırıcı olmaktan uzak bilgiler yer alıyordu. Haberde Türk süvarileri ve Kürtler suçlu olarak belirtilmiş öyle ki askerler ve civardaki Kürtler yaşayan hamile kadınları kesip açtıkları ve doğmamış bebekleri mızraklarını onlara saplayarak muzaffer bir şekilde sokaklarda yürüdüklerinden bahsedilmiştir. Ermeni yazar, İngiliz Hükümetine ve milletine, durumu son derece içler acısı durumda olan Ermenilerin yardımına başvurmaları çağrısında bulunmuştur.³⁶ Sason İsyanının patlak vermesi ve ilk 6 altı aylık süreçte bu tür bilgilerin ajanslar üzerinden Avrupa basınına yansıdığı görülmektedir. Haberlerin geldiği kaynakların olayların yakınında dahi olmadan İstanbul merkezli çoğu Ermenilerin üzerinden yayılmıştır. Bu durum ancak oluşturulan Tahkik Heyeti'nin bölgeye gitmesiyle oradan alınan daha sağlıklı bilgiler sayesinde gözle görülür şekilde değişmiştir.

London Evening Standard 25 Eylül 1894 Reuters Ajansı aracılığıyla Tiflis'ten aldıkları habere göre, Tiflis'te yayınlanan Ardsagank adlı bir Ermeni gazetesi, Türkiye'deki Ermenilerin mevcut durumuna dair olumsuz bir tablo çizmiştir. Gazete, kasaba ve köyler arasındaki iletişimin koptuğunu, mektupların ele geçirilip açıldığını ve seyahat masraflarındaki muazzam artış nedeniyle

³⁵Rus General Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, (Haz: Hamit Pehlivanlı), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 219.

³⁶ Aberdeen Free Press, 6 December, 1894, s. 2.

ticaretin durma seviyesinde olduğu Sason yaylasındaki vergi tahsildarlarının yaşadığı zorluklar nedeniyle, o bölgedeki Hristiyan ahalinin üzerine atlı Kürtler ve silahlı düzenli birlikler gönderildiğinden bahsedilmiştir.³⁷

Dundee Evening Telegraph, 19 Kasım 1894 tarihinde “Ermenistan’da Yapıldığı İddia Edilen Zulümler” başlıklı haberinde:

“Times’ın Viyana muhabirinin İzmir’den olayın ayrıntılarını içeren bir mektup aldığı ve bu mektupta şunların yer aldığı bildirilmiştir: Sason ilçesinde iki kez kesilen vergileri toplamaya çalışan Türk süvarilerine Ermenilerin direndiği, Vali Müşir Paşa’ya Ermenilerin herhangi bir araştırma yapmadan ayaklandığı bildirmesiyle Paşa’nın müfrezesiyle harekete geçtiği, müfrezenin bölgedeki yedi köye saldırıp, yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın 2000’den fazla kişiyi katlettiği bildirilmiştir.”³⁸

Sheffield Independent 7 Ocak 1895 tarihli ve “Ermenistan’da Daha Fazla Zulüm” başlıklı haberinde, Reuters ajansı aracılığıyla Ermeni kaynaklarından Minas Tcheraz isimli bir Ermeni’den alınan bilgiler yer almıştır. Buna göre 4. kolordu komutanı Zeki Paşa padişah II. Abdülhamit tarafından ödüllendirilmiştir. Ermeni köylerinde Kürtler tarafından yapılan çok sayıda suikast rapor edilmiştir. Kürt askerlerinin saldırısına uğrayan birçok çocuğun kaçırıldığı, çocuklar ve hamile kadınlar kılıçtan geçirildiği ve atların nalları altında çiğnendiği gibi asılsız iddialar dile getirilmiştir. Minas’ın dediklerine göre Sason’un 11 köyünde kılıç veya süngü ile katledilen Ermeni yaşlı erkek, kadın ve çocukların sayısı 750’yi bulmuştur. Andok dağında 19 gün süren direniş sonucunda Ermeniler teslim olmuştur. Son bölümde ise Zeki Paşa’nın kendilerine genel af sözü veren açıklamasına rağmen teslim olanların öldürüldüğü iddiası Sheffield Independent’in haberinde yer almıştır.³⁹

Sason İsyanı’nın İngiliz gazetelerine farklı yansımaları da olmuştur. Örnek olarak Evening Mail gazetesinin 26 Kasım 1894 “Ermenistan” başlıklı haberinde isyandan şu şekilde bahsedilmiştir:

“Ermenistan⁴⁰’da daha geçen yıl barikatların kurulduğu ve bunun ayaklanma işareti olduğu ancak Sason’da zamanında önlem alınarak isyan bastırılmıştır. Bu yılın baharında, Ermeni Komitesi’nin bir üyesi ülkenin o kısmına doğru planlarını gerçekleştirmek için yola çıktı ve olayları körüklemek için bir ajitasyona başladı. Kürtleri kızdırtmak ve Türkler tarafından barbarca öldürüldüklerine inandırmak için iki kişiyi askerler tarafından öldürülmüş gibi gösterilmek üzere infaz ettiler. Çeşitli Kürt aşiretleri arasında uzun süredir devam eden farklılıklar vardı ve bunların bazıları Türk yetkililere direnme eğilimi gösterdi. Hem eski hem de yeni model silahlarla

³⁷ London Evening Standard, 25 September, 1894.

³⁸ Dundee Evening Telegraph, 19 November, 1894.

³⁹ Sheffield Independent, 7 January, 1895, s. 5.

⁴⁰Dönemin İngiliz gazetelerinde Sason bölgesinde yaşanan hadiseler anlatılırken haber başlıkları genelde Sason’u; “The Turkish Armenian” veya “Armenia” olarak zikretmişlerdir.

donanmış güçlü Kürt ve Ermeni çeteleri, Haziran ve Temmuz aylarında kargaşa çıkardı. Dördüncü Kolordu'ya bağlı birlikler, birkaç piyade mubarebesi ve iki süvari bölüğünden oluşan, kısa bir çarpışmadan sonra isyanı bastırdı. İsyanlılar komşu dağlık bölgelere kaçtılar ve takibi önlemek için köylerini ateşe verdiler. Birlikler sadece silahlı direniş karşısında güç kullandılar, silahsız olanlara iyi davranıldı. Suçlular adliyeye sevk edildi. Kolordu komutanı, iddia edilen gaddarlık olasılığını ortadan kaldırmak için birliklerin davranışlarını dikkatle izledi. Olayların detayları ancak Sultan tarafından atanan komisyon raporunu gönderdiğinde ortaya çıkabilir.”⁴¹

Evening Mail gazetesinin haber kaynağı Viyana’da yayınlanan Neue Freie Presse isimli Almanca olarak çıkan gazetedir. 1894 yılının Eylül, Ekim, Kasım ve Aralık aylarında Sason isyanı ile ilgili çıkan haberlerin ekseriyeti Reuters ve Times üzerinden İngiliz gazetelerine yayılmış ve benzer söylemler üzerinde durmuşlardır. Evening mail gazetesinin haberi aldığı Avusturya gazetesi ise olaya onlardan çok daha farklı olarak aktarmıştır.

İngiliz Basınının olaya ilgisi isyanın çıkmasının hemen akabinde başlamıştır. Öyle ki 1894-1899 yılları arasında yayınlanmış olan The Womans Signal gazetesinin editörden notlar kısmında Sason İsyanını anlatılmıştır. Gazetenin 13 Aralık 1894 tarihinde yayınlanan haftalık sayısında isyandan şu şekilde bahsedilmiştir:

“Sason bölgesindeki Ermeni köylüler, Kürt akıncılarından ve Osmanlı memurlarının haraçlarından korundukları yerel Kürt Beylerinin pratikte köleleridir. Karşılığında, koruyucularına tabii ve emek olarak ödeme yapıyorlar, doğal olarak Osmanlı yetkililerine zorunlu vergi ödemeye karşı çıkıyorlardı. Bu vergileri ödemeyi reddetmeleri üzerine, ödemeyi zorunlu kılmak için Osmanlı birlikleri gönderildi. Bu birlikler Kürtler ve Ermeniler tarafından püskürtüldüğünde, Türk hükümeti Ermeniler arasında bir süredir devam eden gizli siyasi ajitasyonun sonunda ciddi bir isyan ürettiğine inanmış oldular. Kargaşayı bastırmak için Sason'a ilerleme emri verildi ve komutan Ermenilere karşı uygar dünyanın öfkesini uyandırması gereken bir barbarlıkla hareket etti.”⁴²

Haberin devamında isyan hakkındaki bilgilerin İngiliz Büyükelçisi tarafından Sultan'a ulaştırıldığı ve bunun üzerine bir araştırma komisyonu kurulmasına karar verildiğinden ayrıca II. Abdülhamit'in Amerikalı Bakan'a bir Amerikalı'nın heyete eşlik etmesini istemesi ve bu kişinin Amerika'nın Sivas konsolosu Miles Jewett olması gerektiği konusunda görüş bildirdiğinden bahsedilmiştir. The Womans Signal'in editörü son bir değerlendirme yaparak, araştırma komisyonunun oluşumundaki inisiyatifin Berlin Antlaşmasına binaen Büyük Britanya'nın elinde olduğu yorumunda bulunmuştur.”⁴³

⁴¹ Evening Mail, 26 November, 1894.

⁴² The Womans Signal, 13 December, 1894, s. 378.

⁴³ A. g. e. , s. 378.

Ocak 1895 tarihinden itibaren haberlerin ekseriyeti Tahkik Heyeti'nin kurulması, bölgeye gitmesi ve soruşturmaya başlamasına odaklanmıştır. The London Evening Standard gazetesinin 21 Ocak 1895 tarihli "Ermeni Sorunu" başlıklı haberinde komisyonun kurulmasıyla ilgili bilgiler şöyle anlatılmıştır:

*"Ermeni soruşturma komisyonu ile ilgili olarak İstanbul'dan şu istihbarat alındı, Anadolu'da kışın şiddeti kendini göstermiş her yer karla kaplanmış buna rağmen soruşturma komisyonu görevini yerine getirmek için cesaretle davranmıştır. 12 Ocak'ta beş günlük bir ara sonrası komisyonun Türk üyeleri ve üç Avrupalı delege, Bay Shipley (İngiltere), M. Vilbert (Fransa) ve M. Prejevalsky (Rusya) Muş'a doğru yola çıktılar. 17 veya 18 Ocak'ta varmayı umdukları yere son derece zor coğrafi şartlar nedeniyle daha geç varmışlardır. Muş'a vardıklarında onları zorlu bir iş beklemekteydi, çünkü Muş bile olay yerine 11 mil mesafeydi. Komisyon burada görgü tanıklarını dinlemeye başlamıştır."*⁴⁴

Tahkik Heyeti'nin göreve başlamasıyla beraber heyetin ilk isteklerinden biri Bitlis Valisi Tahsin Bey'in görevden alınmasıdır. Avrupa basını bu gelişmeyi de yakından takip etmiş ve Bitlis Valisi'nin değişme sürecini gazetelerine yansıtmışlardır. Sheffield Evening Telegraph'ın 29 Ocak 1895 tarihli haberinde komisyonun göreve başlaması ve Tahkik Heyeti'nin yabancı delegelerinin Tahsin Paşa'nı istifasını istemesinden bahsedilmiştir.⁴⁵ Yine 29 Ocak 1895 Dublin Daily Express'in "Ermeni Sorunu" başlıklı haberinde Tahsin Paşa'nın istifası yanında bölgeye gitmek isteyen yabancı muhabirlere izin verildiği şeklinde raporun Türk Hükümeti tarafından yalanlandığından söz edilmiştir.⁴⁶

Komisyonun faaliyetlerine başlamasından sonra özellikle yabancı muhabirlerin bölgeye girme teşebbüsleri artmıştır. Bu teşebbüslerin Reuters aracılığıyla basına yayıldığı görülmüştür.⁴⁷ South Wales Daily News'in 4 Şubat 1895 tarihli ve "Basın Muhabirlerine Boykot" başlıklı haberi buna örnek olarak verilebilir:

"25 Ocak'ta Osmanlı resmi makamlarınca duyurulmasına rağmen yabancı gazete muhabirlerinin Küçük Asya'da seyahat etmeleri ancak Osmanlı Hükümetinin yalnızca belirli İngiliz muhabirler için refakatçi sağlamayı reddettiğini, Babıali basın temsilcilerinin o bölgede seyahat etmesine veya Sason kasabasını ziyaret etmesine izin vermeyi kesinlikle reddettiği bildirilmiştir. Erzurum'a gitmek isteyen biri gazeteci iki İngiliz, Trabzon'daki Türk yetkililer tarafından engellenmiş aynı şekilde Halep'te durdurulan bir İngiliz gazeteci daha geriye dönmüştür. Muhabirler böyle bir koruma olmadan seyahat etmeye hazır olduklarından, refakatçi verilmesi sorunu ikincil öneme sahiptir. İngiliz Büyükelçisi Sör Philip Currie dün Babıali'ye, muhabirlerin Küçük Asya'da seyahat hakkı meselesine girmekten kaçınarak, Osmanlı Hükümeti'nin bu konudaki kararını İngiliz Büyükelçiliğine yazılı olarak iletmesini talep eden bir nota

⁴⁴ The London Evening Standard, 21 January, 1895, s. 3.

⁴⁵ Sheffield Evening Telegraph, 29 January, 1895.

⁴⁶ Dublin Daily Express, 29 January, 1895, s. 6.

⁴⁷ Western Morning News, 4 February 1895, s. 8.

sunmuştur. Abdullab Paşa'nın Sason soruşturma komisyonunuzdaki hareketine ilişkin yaptığı açıklamanın ve subayın tavrındaki açık sözlülük ve sadakatin Padişahı o kadar olumlu etkilediği ve Majestelerinin onu askeri hane reis yardımcılığına atadığı belirtilmiştir."⁴⁸

Tahkik Heyeti'nin çalışmalarına başladığı sıralarda, İngiltere'de faaliyet gösteren Anglo-Ermeni Cemiyetinin propaganda çalışmalarına hız verdiği İngiliz basınından anlaşılmaktadır. Illustrated London News'in 9 Şubat 1895 tarihli dış basın haberine göre bu cemiyet 4 Şubat 1895 gününde Ermeni sorununu tartışmak üzere Westminster Palace Otel'de bir konferans düzenlemiştir. Başkanlığını milletvekili F. S. Stevenson'ın yaptığı bu konferansta, milletvekilleri J. E. Ellis, Schwann, Canon Mac Coll, Percy Knight ve iki Ermeni Profesör Thoumain ve Hagopian katılmıştır. Aynı zamanda Büyük Britanya Kraliçesi ve Lord Rosebery'nin Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada, II. Abdülhamit'in İngiltere, Rusya ve Fransa Konsolosluk delegelerinin eşlik edeceği resmi bir soruşturma komisyonu atadığı ve komisyonun görevine başladığı bildirilmiştir.⁴⁹

Heyetin ilk ifadeleri almaya başlamasıyla yaklaşık 6-7 aydır gazetelere yansıyan yüksek ölüm sayıları yerini rakamlardan ziyade soruşturmalardaki şahitlerin ifadelerine bırakmıştır. London Evening Standard gazetesinin 25 Şubat 1895 tarihli "Ermeni Soruşturması" başlıklı haberinde şimdiye kadar beş Hıristiyan'ın Muş'taki komisyon huzurunda ifade verdiği ve şahitlerin sırayla ifadelerinin alındığı, İstanbul muhabirinden gelen bilgilere göre ise ifadelerin biraz çelişkili olduğu aktarılmıştır. London Evening Standard muhabirine göre komisyonun raporunun sonuca erdirilmesi Haziran'ı hatta Temmuz ayını bulacaktır.⁵⁰

İngiliz basınında dikkat çeken bir diğer durumda, Sason/Talori olaylarına sebep olan H. Boyacıyan ve Hınçak Ermeni Komitesi üyelerinin faaliyetlerinin gazetelere yansımış olmasıdır. İrlanda'da yayınlanan The Drogheda Conservative 20 Nisan 1895 tarihli "Ermenistan'ın Durumu ve Devrim Liderlerinin Planı" başlıklı haberinde komite üyelerinin planlarından bahsetmiştir. Haberin içeriği şu şekildedir; Reuters Ajansı, Ermeni sorununun tüm yönleriyle araştırılmasıyla görevlendirilmiş ve birkaç aydır bu amaçla Küçük Asya⁵¹'de seyahat etmiş özel bir muhabirden dikkate değer bilgiler almış ve bu bilgileri ihtiyatla açıklamaya çalışmıştır. Muhabirden alınmış bilgilere göre, Sason olayını inceleyen araştırma komisyonundan gelen bilgilerin çok önemli görülmemesi bile endişe vericidir. Muhabir güvenilir bilgiler elde etmek için Rusya ve İran'dan hatta Hazar Denizi'ne kadar Ermeni kolonilerini ziyaret etmiş ve Sason olayı sonrası Ermeni

⁴⁸ South Wales Daily News, 4 February 1895, s. 5.

⁴⁹ Illustrated London News, 9 February, 1895, s. 167.

⁵⁰ London Evening Standard, 25 February, 1895.

⁵¹ Küçük Asya "Asia Minor" tabiri bilhassa Avrupa basınında Anadolu için sıklıkla kullanılan bir tanımlamadır.

komitecilerin planlarının çok acı sonuçlar doğuracağı tespitinde bulunmuştur. Ona göre:

“Ermeniler özgürlük ya da imba anlamına gelecek bir eylemde bulunacaklardır. Mubahir komitecilerin planlarını ayrıntılı olarak söylemesine izin verilmediğini ancak yapılacak olan eylemlerin ana fikrinin Osmanlı İmparatorluğunda genel bir Ermeni ayaklanması çıkarmak olduğunu bildirmiştir. Mubahirin aktardıklarına göre bu ayaklanmanın tarihi belli değildir. Genel bir ayaklanmanın çıkmasının zor olduğu komite liderlerince konuşulduğu hatta doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilerin endişelerinin giderilmesi için onlara isyanın liderliğini İstanbul’daki Ermenilerin üstleneceği garantisiz verilmeye çalışılmıştır. Mubahirin son olarak aktardıklarına göre ise komitenin liderleri II. Abdülhamid’in sarayına yapılacak ani bir saldırıyla⁵² onun devrilmesi ve daha sonraki süreçte bunun ülke genelinde çıkacak ayaklanmanın ateşleyicisi olacağı fikrini beyan etmişlerdir.”⁵³

Sason Tahkik Heyeti’nde yer alan yabancı delegeler yapılan oturum sonuçlarını kendi büyükelçilerine rapor şeklinde göndermişlerdir. Bu raporlardan çıkan bilgiler ise genelde kendi basınlarına yansımıştır. Soruşturmanın devam ettiği sıralarda ortaya çıkan bir diğer önemli husus 1878 Berlin Antlaşması’nda bulunan 61. Maddenin uygulanması meselesidir. Gloucester Journal 18 Mayıs 1895 tarihli “Önerilen Reformlar” başlıklı haberinde:

“İngiltere, Fransa ve Rusya’nın padişaha sunduğu Ermenistan reform planının bazı detaylarına İstanbul’dan alınan bir tebligatla ulaşılmıştır. Bu tebligatta, Ermenistan’daki yetkililerin üçte birinin Hristiyan olmasını önerilmiş bu atamaların hükümetin vetosuna tabi olacağını, reformların yürütülmesini üstlenmek üzere reformlar tamamlanuncaya kadar görevde kalacak ve atanması bu üç devletin onayına tabi olacak bir Yüksek Komiserin atanacağını belirtilmiştir. Aynı zamanda Ermeni vilayetlerinin idaresini Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan bir komisyonun yürütmesi, jandarma görevini ise hem Hristiyanlardan hem de Müslümanlardan oluşmasını ve Kürtlerin silahsızlandırılması istenmiştir.”⁵⁴

Reform isteğinin ilk etapta II. Abdülhamit tarafından reddedilmesi ve bu üç devletin istekleri, komisyon soruşturmaya devam etmesine rağmen Sason olayından daha ön plana çıkmıştır. Bunu Meath Herald and Cavan Advertiser gazetesinin 15 Haziran 1895 tarihli “Ermeni Sorunu” başlıklı haberinde görmekteyiz. Haberin içeriğine göre, Büyük Britanya, Fransa ve Rusya büyükelçileri tarafından hazırlanan ve 11 Mayıs 1895’te Osmanlı Sultanına sunulan ve anlaşıldığı kadarıyla Babıali’nin Büyükelçilere sunduğu cevapta, Ermeni reformları muhtırası ve projesi reddedilmiştir. Babıali’ye sunulan muhtıranın önemli konuları şunlardı; vilayet sayısında azalma, valilerin seçimi,

⁵² II. Abdülhamit’e suikast düzenlenmesi düşüncesi gerek Hınçak gerekse Taşnak gibi ayrılıkçı Ermeni komitelerinin planları arasında daima yer almıştır. Hatta 21 Temmuz 1905 tarihinde II. Abdülhamit’e bombalı bir suikast girişimi düzenlenmiştir.

⁵³ The Drogheda Conservative, 20 April, 1895, s. 5.

⁵⁴ Gloucester Journal, 18 May, 1895, s. 3.

tutuklu veya sürgündeki Ermeniler için af çıkarılması, hapisanelerin denetlenmesi, taşrada reformların uygulanması için bir “Yüksek Gözetim Komisyonu” atanması, İstanbul'da daimi bir denetim komitesi oluşturulması, Sason'da ve başka yerlerde Ermeni mağdurlarının uğradıkları kayıplar ve Ermenilere tanınan hak ve ayrıcalıkların korunması ve diğer bazı idare ile ilgili hususlar yer almıştır.⁵⁵ Reform konusunda başta İngiltere ve Fransa tarafından baskı yapılmış konu Sason isyanı meselesinden çok daha farklı yerlere gelmiştir. Lord Salisbury Anglo-Ermeni cemiyeti ile ilişkileri tıpkı Gladstone gibi sıkı tutmaya çalışmış ve İstanbul Büyükelçi Philip Curie vasıtasıyla bölgeye bin sterlinlik yardım gönderilmesini kabul etmiştir.⁵⁶

Gladstone İngiliz kamuoyunu Osmanlı aleyhine çevirmesine rağmen sağduyulu bazı milletvekilleri hem komisyonun raporunun beklenmesi gerektiğini hem de Osmanlı yönetimini tamamıyla suçlamanın yanlış olduğu belirtmişlerdir. Bu parlamenterden biri de Sör Ashmead Bartlett'tir. O bu görüşlerini Gladstone ile mektuplaşarak dile getirmiştir. Bu görüşmeler The Times gazetesinin 7 Mayıs 1895 tarihli haberine yansımıştır. Buna göre Sör E. Ashmead Bartlett Gladstone'a bazı suçlamalarda bulunmuştur. Ashmead'in mektupta üzerinde durduğu bazı konular şunlardır: Ashmead, Gladstone'un Ermeni sorunu hakkında uygunsuz bir kitap yazan F. D. Greene'nin kitabından alıntı yapmasını protesto etmiştir. Sason'da yaşanan olayların suçunu Türk Sultanına ve onun yetkilileri ve askerlerine yüklenmesinin doğru olmadığını Sultan'ın iddia edilen bu mezalimlerden sorumlu olduğuyula veya failleri gizlediği ile ilgili en küçük bir delil mevcut olmadığını ifade etmiştir. Hatta II Abdülhamit'in kendi isteği doğrultusunda bu suçları araştırmak için bir komisyon tayin ettiği ve bu komisyonlar birlikte hareket etmek üzere yabancı devletlere komisyon oluşturma davetinde bulunmuştur. Sultan ayrıca iyi bir yönetim göstermeyen Bitlis Valisi Tahsin Paşa'yı görevinden almıştır. Ashmead, II. Abdülhamit'in gerçek kanıtlarla suçu sabit görülenlerin cezasını vereceğini düşünmekle birlikte bu tür hareketleri doğrulayan gerçek ve tarafsız kanıtlar ise henüz yayınlanmadığını belirtmiştir. O kahraman Türk ordusunun ve onun subaylarının bu tür zalimce eylemler yapacaklarına inanmayı reddetmiştir. Sir Ashmead Gladstone'a bu katliam kampanyasının başlarında Zeki Paşa'ya atfedilen suçların tamamının reddedildiğini hatırlatmıştır. Ashmead'in ifade ettiğine göre 1877 ve 1878'de Türkiye'ye karşı gerçekleşen Rus haçlı seferinde on binlerce Müslüman tarifi imkânsız acılar yaşamış, Bulgaristan ve Romanya'da kadın ve çocuklara katliam, zulüm ve insanlık dışı her türlü davranış yapılmıştır. Ashmead, Ermeni isyanı sırasında olaya müdahale etmiş olan Osmanlı askerleri arasında son Rus işgalinde babaları ve kardeşleri katledilmiş ve kız kardeşlerine Rus Hristiyan askerlerce işkence yapılmış göçmenler olabileceğini söylemiştir. Ashmead Gladstone'a son olarak, insanlık namına Müslüman Türkiye'yi yargılamadan suçlayan ve onları

⁵⁵ Meath Herald and Cavan Advertiser, 15 June, 1895.

⁵⁶ The Bolton Evening News, 1 August, 1895, s. 2.

güçlü Hıristiyan düşmanlarının önüne seren bu adaletsizliği ve ikiyüzlülüğü protesto ettiğini söylemiştir. Gladstone ise Ashmead'ın bu mektubuna cevaben kısa bir yanıt vermiş ve onu Ermeni meselesi konusunda haşin davrandığını ve olaya güvenilir bilgilerle aynı taraftan bakmaya çaba gösterdiğini ifade etmiştir. Sir Ashmead, Gladstone'a son mektubunda ise sahil kanıtlar ortaya konulmadan ve bilhassa araştırma komisyonu suçlularla ilgili raporunu yayınlamadan Osmanlı Devleti ile ordusunun tümünden ve haksız bir şekilde suçlanmasının altında Gladstone yazmasının protesto ettiğini belirtmiştir.⁵⁷

Sason Tahkik Heyeti'nin raporu sonrası Avrupa kamuoyunun Osmanlı Devleti aleyhine suçlamalarının dozu düşmüştür. İngiliz basını ve Gladstone'un aksine Sör Ashmead gibi objektif davranan kişiler katliam suçlamalarıyla ilgili kanıtların yetersiz olduğunu vurgulamışlardır. Bu kişilerden biri olan Rus General Mayewski, komisyonun araştırmayı bitirmesi sonrası İngiliz, Fransız ve Rus hükümetlerinin öncelikle Sason isyanının faillerinin sorgulanması ve olayların çıktığı yerde ıslahat başlatılmasını Osmanlı yönetimine tavsiye ettiğini ifade etmiştir. Mayewski'ye göre Avrupa basınında yer alan bölgedeki Ermenilerin tamamen yok edilmesinin planlanmış olması aslı olmayan bir düşüncedir. Çünkü Sason için isyan öncesi veya sonrası değişen bir durum olmamış çatışan iki grup Kürtler ve Ermeniler hayatlarına eskisi gibi devam etmişlerdir.⁵⁸

1894 Kasımına kadar Muş'ta kalmış olan Portekizli seyyah Senyör Ximenes isyana tarafsız bir gözle bakmıştır. Onun aktardıkları İngiliz kamuoyuna da yansımıştır. İngiliz Muhafazakâr parti milletvekillerinin parlamentoda yaptıkları toplantı da, Amiral Sir John Commerell ve Portekizli⁵⁹ gezgin ve coğrafyacı Senor Ximenes'in Ermenistan'daki iddia edilen vahşeti kınadıklarına dair metin okunmuş ve bu toplantıya mevcut üyeler arasından Sir Richard Temple, Disraeli, Bay T. Albay Waring ve Lord Lamington katılmıştır. Ximenes'in bölgeden yaptığı gözlemler ışığında isyanın gelişimi şu şekilde olmuştur; 3.000 silahlı Ermeni'den oluşan isyancı bir grup 1.200 kişilik Türk düzenli askeri birliğiyle karşılaşmış ve bunun sonucunda 300 Ermeni öldürülmüştür, ancak ölenlerin hepsi erkektir ve aralarında tek bir kadın çocuk yoktur. Amiral Commerell, son zamanlarda İstanbul ve Anadolu'da yapılan araştırmalardan Senor Ximenes'in hikâyesini doğrulamıştır.⁶⁰ Ximenes'in görüşleri İngiliz basınında tartışmalara yol açmış onu destekleyenler olduğu gibi eleştiri yöneltenerde olmuştur.⁶¹

⁵⁷ The Times, 7 May, 1895.

⁵⁸ Davut Kılıç, Rus "General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Mesclesinin Gelişimi", *Turkish Studies*, Volume 9/1, 2014, s. 264.

⁵⁹ Seyyah Ximenes bazı İngiliz gazetelerinde Portekizli bazısında ise İspanyol olarak geçmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde ekseriyetle İspanyol olarak kaydedilmiştir.

⁶⁰ Sheffield Evening Telegraph, 9 April, 1895, s. 8.

⁶¹ St James's Gazette, 11 January, 1895, s. 4.

Sason İsyanı sırasında İngiliz kamuoyunda Anglo-Ermeni cemiyeti ile polemik yaşamış olanlardan biri de Amiral Sir John Commerell'dir. Commerell seyyah Ximenes'in de dahil olduğu gibi Osmanlı'dan olaylarla ilgili bilgiler ve tanık ifadelerine dayanarak Osmanlı hükümetinin topyekun suçlanmasının doğru olmadığını savunmuştur. 14 Mayıs'ta Anglo-Ermeni cemiyeti Osmanlı aleyhine bir eylem yapmış ve basın açıklamasında bulunmuştur. Bu basın açıklamasına karşı İngiltere'deki İslam Cemiyeti bir protesto metni hazırlamış ve Amiral J. Commerell gibi olaya tarafsız bakanların konuşmaları bu metnin içinde yer almıştır. 16 Mayıs 1895 tarihinde Morning Post gazetesine yansıyan bu açıklamanın içeriği şu şekildedir:

"Dün gece Westminster Belediye Binası'nda, Ermeni ajitatörlerin İngiliz halkının zihnini İslam'a ve Babıali'ye karşı önyargıya sokmaya yönelik haylaz, haksız ve akılsızca girişimlerini protesto etmek amacıyla cemiyet başkanı M. Nasiruddin Hossain sandalyeyi işgal etti. Protestoya yaklaşık 200 kişi katıldı ve bunların çoğu Müslümandı içlerinde birçok hanım da vardı. İslam cemiyeti başkanı adil yargılanmadan hiç kimseyi mahkûm etmemelerinin her zaman İngilizlerin övünç kaynağı olduğunu söyledi. İngiltere, Türkiye hakkında dolaşan menfur hikâyelere inanarak, Ermenistan'ı ilhak etmeye ve Türkiye'yi mümkün olan her şekilde zayıflatmaya bir bahane bulmaya çok bevesli olan Rusya'nın eline koz veriyordu. M. Nasiruddin, parti politikacılarının Türk askerlerini acımasız barbarlıklarla suçlamalarını ve uluslararası soruşturmanın sonucu beklemeden Türkiye'yi kınamamasını istedi. M. Nasiruddin, Türkiye'ye yönelik suçlamaların doğru olduğuna karar vermeden önce komisyonun raporunun beklenmesi gerektiğini vurguladı. Başkan Osmanlı askerlerine karşı iddia edilen suçların gerçek olduğu kanıtlanırsa, padişahın failleri cezalandırmaya herkes kadar hazır olacağına inanıyordu. Aynı zamanda M. Nasiruddin, Türklere hakkaniyet ve adaletle davranılmalı ve eğer yanlıyorsalardı onlarla müttefik ve dost diliyle konuşulmalı, Türklere'in İngilizler'in tavsiyelerini memnuniyetle izleyeceklerine inanıyordu. Amiral Sir Commerell müteakip konuşmacılar arasındaydı. Amirale göre; gaddarlık ve insanlık dışılık gibi toplu suçlamalarla padişaha ve Türk Ordusu'na yöneltilen küstah tacizleri protesto eden kararlar da, doğruluğuna dair herhangi bir sahib delil olmaksızın kabul görmedi. Komisyon raporu, Müslümanlara karşı sadece kulaktan kulağa isnat edilen gaddarca suçların pervasızca doğru kabul edildiği büyük adaletsizliğe karşı bir delil oldu."⁶²

Amiral Sir Commerell ve bazı İngiliz Muhafazakâr Parti milletvekilleri Anglo-Ermeni Cemiyeti'nin Sason İsyanı hakkındaki bu tip protestolarına ve İngiliz kamuoyunun tek yönlü haberlerine karşı konuya Osmanlı Devleti açısından değerlendirmiştir.

⁶² The Morning Post, 16 May, 1895, s. 2.

Sonuç

Hınçak Komitesi, nümayiş çıkarılacak yerleri belilerken bölgenin coğrafi olarak ulaşılması zor ve dağlık olmasına dikkat etmiştir. Onların düşüncesine göre böyle tip yerler dışarıdan gelecek Osmanlı taburlarının çıkarılacak olaylara müdahale etmesini zorlaştırmıştır. Bu sebeple Sason/Talori bölgesi adeta biçilmiş kaftandır. Sason'un Bitlis ve Muş'a mesafesi zorlu kış şartları da hesaba katılırsa ulaşılması oldukça güç bir yer olmasına neden olmuştur.

Sason İsyanı'nın kışkırtıcılarından H. Boyacıyan ve taifesi bölgenin coğrafi yapısına ek olarak Sason'un demografik yapısını da kullanmışlardır. Zira bu bölgede Ermenilerin yanı sıra Kürt aşiretleri de yoğun olarak yaşamaktaydı. Özellikle yaylaların paylaşılması ve hayvanların otlatma alanları üzerinden bir gerginlik çıkması olağan dışı değildi. Beklenildiği gibi de oldu. Boyacıyan 1893 yılında Sason'a gelerek isyanı planlamış ve gerekli hazırlıkları yaparak bölgedeki Ermeni/Kürt ihtilafına neden olmuştur. Kürtlerle Ermeniler arasında çıkan çatışmalarda Osmanlı askerleri müdahale etmiş ve isyanın elebaşları olan Boyacıyan ve ekibini Andok Dağında mağlup ederek teslim olmalarını sağlamışlardır.

Sason İsyanı'nın iki merhaleye ayırırsak yanlış olmayacaktır. Birinci merhale isyanının çıkması ve gelişen olaylar, ikinci merhale ise isyan sonrası olayın beklendiğinden çok daha fazla bilhassa Avrupa kamuoyunda ses getirmesidir. Avrupa kamuoyunun bu şekilde etkilenmesinin birinci sebebi İngiliz Başbakanı W. Gladstone'un tıpkı Bulgar İsyanı sırasında yaptığı ajitasyon gibi bu mevzuda da aynısını yaparak İngiliz basını vasıtasıyla Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunmasıdır.

İngiliz basını isyanın başından itibaren Ermenilerden ve bölgede dahi olmayan muhabirlerden aldıkları sahipsiz olmayan bilgileri gazetelerine yansıtmışlardır. Katledilen Ermenilerin sayılarını ilk etapta 6000'lere kadar çıkararak İngiliz basını, bölgeye bir araştırma komisyonu gönderilmesiyle beraber öldürülen insan sayısı vermektan kaçınmışlardır. Hatta Tahkik Heyeti raporunu yazdıktan sonra konuyla ilgili haberler neredeyse kesilmiştir. Heyetin öldürülen Ermenilerin sayısını 277 olarak açıklaması Daily News gibi gazeteler için hayal kırıklığı olmuştur. Araştırma komisyonunun nihai raporunda öldürülen Müslümanlardan hiç bahsetmemesi Avrupa basınına da yansımış çok nadir olarak katledilen Müslümanlardan bahsedilmiştir.

Sonuç olarak Ermeni komitelerinin asıl planladıkları şey olan isyanlar vasıtasıyla büyük güçlerin dikkatini kendilerine çekme amacını "İngilizler etkileme" açısından başarmışlardır.

Ekler

Resim 1: *Morning Post*, Thursday 16 May 1895

**PROTEST AGAINST THE ARMENIAN
AGITATION.**

A meeting was held, under the auspices of the Anjuman-I-Islam (Society of Islam), at the Westminster Town Hall last night, in order to protest against "the mischievous, unjust, and ill-advised attempt of the Armenian agitators to prejudice the mind of the British public against Islam and the Sublime Porte." The President of the Society, Molvi Nasir Uddin Hossain, occupied the chair, and about 300 persons were present, a large proportion of whom were Mohammedans, the audience also including a number of ladies.—The Chairman, in opening the proceedings, said it had always been the proud boast of Englishmen that they condemned no man without a fair hearing. In believing the vile stories that had been circulated about Turkey, England was playing into the hand of Russia, who was only too anxious to have an excuse to annex Armenia, and weaken Turkey in every way possible. He asked the meeting to join in protesting against the unrighteous nast of Party politicians in accusing the Turkish soldiers of atrocious barbarities, and not to condemn Turkey before the result of the international inquiry was known.—Mr. M. A. Ghain moved a resolution that the meeting, "representing the opinion of all Mohammedans—of whom over 60,000,000 were her Majesty's loyal subjects in India—protested against the indiscriminate and violent abuse of the Mohammedan religion and Mohammedan humanity which marked the speeches at the Armenian meeting in St. James's Hall on May 7, and against the crusade that was now being preached in England against Islam."—Molvi M. Ibrahim seconded the resolution, which was supported by Sir E. Ashmead-Bartlett, who urged the necessity of waiting for the report of the Commission before deciding that the charges made against Turkey were true. He believed that if the crimes that were alleged against the Ottoman soldiers were proved to be true the Sultan would be as ready as anybody to punish the perpetrators. The Turks should be treated with fairness and justice, and if they were wrong they should be spoken to in the language of allies and friends, and he believed they would be glad to follow our advice; but he did not believe that they were so foolish as to follow the lead of Great Britain when they saw her led by the nose by those who were the hereditary enemies of England and the undying foes of Turkey.—Admiral Sir E. Commerell was among the subsequent speakers.—The resolution was carried, as also were resolutions protesting against the wholesale imputations of cruelty and inhumanity and the insolent abuse which had been levelled against the Sultan and the Turkish Army without any authentic evidence of their truth, and before the Commission had made its report, and against the gross injustice with which atrocious crimes charged against Mussulmans on mere hearsay had been recklessly assumed to be true.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

- BOA, HR. SYS, 2837/16.
BOA, YEE, 14-415-153-66, s.35.
BOA, HR. SYS, 2837/1.
BOA, YEE, 14-415-153-66, s. 27-28.
BOA, YEE, 14-415-153-66, s. 27.

B. Gazeteler

- Aberdeen Free Press, 6 December, 1894, s. 2.
Dublin Daily Express, 29 January, 1895, s. 6.
Dundee Evening Telegraph, 19 November, 1894.
Evening Mail, 26 November, 1894.
Gloucester Journal, 18 May, 1895, s. 3.
London Evening Standard, 25 September, 1894.
London Evening Standard, 21 January, 1895, s. 3.
London Evening Standard, 25 February, 1895.
Meath Herald and Cavan Advertiser, 15 June, 1895.
Illustrated London News, 9 February, 1895, s. 167.
Sheffield Evening Telegraph, 29 January, 1895.
Sheffield Evening Telegraph, 9 April, 1895, s. 8.
Sheffield Independent, 7 January, 1895, s. 5.
St James's Gazette, 11 January, 1895, s. 4.
South Wales Daily News, 4 February 1895, s. 5.
The Bolton Evening News, 1 August, 1895, s. 2.
The Drogheda Conservative, 20 April, 1895, s. 5.
The Morning Post, 16 May, 1895, s. 2.
The Times, 7 May, 1895.
The Womans Signal, 13 December, 1894, s. 378.
Western Morning News, 4 February 1895, s. 8.

C. Telif Eserler

- ÇAKALOĞLU, Cengiz, Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929), (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı, Erzurum 1999, s.170.
- DOĞAN, Hamdi, Sason Ermeni İsyancıları, Doktora Tezi, Niğde 2000, s. 16.
- GÜLMEZ, Nurettin, “Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyancı”, *Bellekten C. LXX, 46*, s. 697.
- GÜNAY, Nejla, “Rusya’nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 56, Ankara 2017, s. 62.
- HOVANISSIAN, Richard G. , “The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol 2, New York 1997.
- KARACA, T. Niyazi, William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu, Timaş, İstanbul 2018, s. 292.
- KARACA, T. Niyazi, “İngiliz Liberal Parti’nin 1894 Sason Ajitasyonu ve Sir Ashmead Bartlett’in Tepkisi”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, I. Cilt, Erzurum, 6-8 Mayıs 2015, s. 534.
- KILIÇ, Davut, Rus “General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Turkish Studies*, Volume 9/1, 2014, s. 264.
- KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, ATAM, Ankara 2012.
- NALBANDIAN, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 121.
- REYHAN, Cenk ve TAŞTEKİN, Serap “Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu’na Sermaye İhracı: Krom Maden İmtiyazları”, *Memleket Siyaset Yönetimi*, c. 15, Sayı 34, Aralık 2020, s. 339.
- REYHAN, Cenk, “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı”, *Bellekten*, c. 69, Sayı 254, Ankara 2005, s. 226.
- RUS GENERAL MAYEWSKİ, Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistik, (Haz: Hamit Pehlivanlı), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997, s. 219.
- ŞAŞMAZ, Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, ATAM, Ankara 2013, s. 494.
- ŞİMŞİR, Bilal, *British Documents on Ottoman Armenians* 1895, C. 4, no 59, s. 73.
- TERNON, Yves, *Ermeni Tabusu*, çev. Emirhan Oğuz, İstanbul 1993, s. 110.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1987, s. 473.
- YÜKSEL, Mevlüt, “Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012, s. 2.